VIRTUS

26 | 2019

Frans Willem Lantink

Biografische bijziendheid in het Oranjeonderzoek

Perspectieven op Willem IV, Wilhelmina en Juliana vergeleken

156

Fred Jagtenberg, *Willem IV. Stadhouder in roerige tijden 1711-1751* (Nijmegen: Vantilt, 2018, 968 p., ill., index); Gerard Aalders, *Wilhelmina. Mythe, fictie en werkelijkheid* (Meppel: Just Publishers, 2018, 335 p., index); Jolande Withuis, *Juliana. Vorstin in een mannenwereld* (Amsterdam-Antwerpen: De Bezige Bij, 2016, 864 p., ill., index)

Voor de geschiedenis van de monarchie is er veel grotere publieke belangstelling dan voor het adelsonderzoek. De monarchie is een van de levendigste onderzoeksgebieden in de huidige geschiedwetenschap. Internationaal zijn er vele nieuwe onderzoeksgroepen ontstaan en er is een voortdurende stroom aan nieuwe publicaties. Een recente megaconferentie in Cambridge openbaarde de veelzijdigheid van het actuele internationale onderzoek.¹ Een ander recent voorbeeld is de Kings & Queens-conferentie, die is uitgegroeid tot een jaarlijkse internationale reünie van monarchieonderzoekers.² Tijdens de hoogtijdagen van de ‘historische Sozialwissenschaft’ in de jaren 1960-1970 werd het monarchieonderzoek niet echt serieus genomen door de academische wereld, maar inmiddels lijkt de emancipatie bereikt.

1 Monarchy and Modernity Conference, <https://www.hist.cam.ac.uk/research/conferences/past-conferences/monarchy-and-modernity-since-1500> (geraadpleegd 20 aug. 2019).

2 Kings & Queens Conferences Series, <https://www.royalstudiesnetwork.org/k-q-conference-series> (geraadpleegd 16 okt. 2019).

De vroegere afkeer van de biografie als historisch genre ligt eveneens ver achter ons. Juist in het monarchieonderzoek is de biografie weer tot bloei gekomen.³ Zonder problemen is dat niet. Het spanningsveld tussen persoon en institutie, tussen persona en structuur, is in het biografisch genre niet altijd goed op te lossen. De publicatie van de biografieën van de Oranjekoningen van de negentiende eeuw, Willem I, Willem II en Willem III, vormde een hoogtepunt in de Nederlandse historiografie. Maar paradoxaal genoeg pasten ook deze zeer kritische biografieën – de biografie van Willem I door Jeroen Koch was een ware deconstructie van het klassieke beeld van de Koning-Koopman – binnen een weliswaar niet nationalistisch, maar wel uitgesproken nationaal discours van tweehonderd jaar Oranjemonarchie (waarbij het *Napoleonide* Koninkrijk Holland even niet mee telde). Het dominante karakter van de biografie versterkt deze nationale verkokering en belemmert het comparatieve monarchieonderzoek.⁴

In dit artikel richt ik mij in het bijzonder op drie recente voorbeelden van biografisch monarchieonderzoek. Ten eerste de nieuwe biografie van de achttiende-eeuwse stadhouder Willem IV door Fred Jagtenberg. Het stadhouderlijk stelsel was weliswaar geen monarchaal systeem, maar de Oranje-Nassaus waren rijksvorsten en in het dynastieke vorstennetwerk ingetrouwd. En verder twee publicaties over de twintigste-eeuwse koninginnen Juliana en Wilhelmina, van Gerard Aalders en Jolande Withuis, die beiden het debat aangaan met het biografisch Oranjeonderzoek van Cees Fasseur.

157

Biografische reconstructie: de levensloop van Willem IV

Historicus en neerlandicus Fred Jagtenberg heeft de eerste wetenschappelijke biografie geschreven over Willem IV (1711-1751), de 'Friese' stadhouder van álle gewesten na het tweede stadhouderloze tijdperk. Na een contemporaine *Levens-beschrijving* vlak na Willems dood is – afgezien van biografische schetsen in overzichten van Oranjevorsten – nooit meer een volledige biografie van deze stadhouder verschenen.⁵ Daarmee is deze publicatie een goed voorbeeld van hoe opmerkelijke biografische lacunes in de Nederlandse geschiedschrijving de laatste jaren zijn gedicht. Het lijkt een sluitstuk van het geslaagde project van de negentiende-eeuwse koningsbiografieën uit 2013. De beoordeling van Willem IV in de historiografie was niet positief – soms uitgesproken negatief zoals in de veroordeling door Pieter Geyl. Evenwichtig was het beeld niet; vooral het ontbreken van een analyse van de biografische ontwikkelingen en Willems *Werdegang* vóór 1747 was daaraan debet. De levensloop van Willem Karel Hendrik Friso, zoals Willem IV voluit heette, was grillig en levert voor een biografie al gauw een onvoltooid verhaal op.

3 M. Grever, 'Monarchie en geschiedschrijving. De vorstenbiografie revisited', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 126 (2013) 378-387.

4 Zie uitvoeriger hierover: F.W. Lantink, 'Genreproblemen in de nieuwe monarchieliteratuur', *BMGN – Low Countries Historical Review*, 130 (2015) 30-51.

5 C. van Laar, *Levens-beschrijving van den Doorluchtigsten Vorst en Heere, Willem Carel Hendrik Friso* (2 dln.; Leiden, 1752).

Stadhouder Willem IV (1711-1751) geportretteerd als kapitein-generaal en admiraal-generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Op de borstplaat van zijn harnas de versierselen van de Orde van de Kousenband (*doek, Jacques-André-Joseph Aved, 1751; coll. Rijksmuseum, Amsterdam, SK-A-6*)

Vlak voor zijn geboorte stierf Willems vader door een noodlottige verdrinking. Pas bij zijn meerderjarigheid werd hij stadhouder van Friesland en na 1747 stadhouder van alle gewesten. Willem IV was maar enkele jaren als 'eerste ambtenaar' de centrale figuur van de Republiek. In 1751 overleed hij op veertigjarige leeftijd. Tijdens zijn korte stadhouderschap moest hij in een uiterst roerige periode opereren. Stedelijke revoltes, oorlog, complexe nationale en internationale verhoudingen en penibele staatsfinanciën maakten de handelsruimte klein. Willem IV lijkt daarom een wat tragisch tussenfiguur, ook nog eens met een zwakke gezondheid en een misvormde rug belast. In de historiografie staat de korte periode van zijn stadhouderschap van alle gewesten centraal en gaat weinig aandacht uit naar de voorafgaande jaren. Het oordeel over zijn optreden in die tijd is niet bijzonder positief. Hij zou, in tegenstelling tot zijn achterneef, de stadhouder-koning Willem III, niet daad-

krachtig zijn. Zijn wankelmoedige en voorzichtige optreden deed eerder denken aan de besluiteloze Willem V. Willem IV's 'zucht tot wettische preciesheid' zou een voorspel zijn geweest van de legalistische krampachtigheid van zijn zoon.⁶

De politieke decadentie van de 'regententijd' was een klassiek thema in de orangistische historiografie van de negentiende eeuw. De antithese kwam later van Geyl, die Johan de Witt en het stadhouderloze tijdperk herwaardeerde, het beeld van de achttiende-eeuwse stadhouders negatief beoordeelde en vooral een nieuwe, positieve visie gaf op de patriotten van 1780-1787. Geyl verklaarde het anti-orangisme uit de aangescherpte tegenstellingen in de tijd van Willem IV en zijn verbinding met Engeland:

Het huwelijk van Willem IV deed al de slechte herinneringen herleven. Het voerde opnieuw een element van dynasticisme gepaard aan buitenlandsche inmenging in de politieke verhoudingen binnen. Ik heb getracht na te gaan hoe storend en irriterend dat element werkte, hoe het van de restauratie van Oranje een Engelsche overwinning maakte en hoe het de herstelde familie met de last van een onhoudbare en rampspoedige buitenlandsche politiek verzwaarde.⁷

159

De negatieve beoordeling van het achttiende-eeuwse stadhouderschap bereikte zijn hoogtepunt in de jaren 1980, toen de 'democratische revolutie' van de Patriottentijd in het historisch onderzoek van de achttiende eeuw centraal stond. Maar de historiografie kantelde later weer. Een geheel tegengestelde visie op de verhoudingen in de achttiende-eeuwse Republiek en het stadhouderschap gaf Jos Gabriëls in zijn onvolprezen studie over het stadhouderlijk stelsel in de late achttiende eeuw.⁸ *De heren als dienaren en de dienaar als heer* uit 1990 is nog altijd onmisbaar voor het begrip van de ontwikkeling en de lange lijn van gebroken continuïteit tussen het ancien régime van de Republiek en het latere Koninkrijk. De complexiteit van het staatsbestel van de Republiek veranderde volgens Gabriëls door de versterking van de 'quasi-monarchale macht binnen de tot het uiterste gedecentraliseerde confederatieve regentenrepubliek'. De grote informele macht van Willem V was gebaseerd op een patronagesysteem, een web van vertrouwelingen dat mogelijk gemaakt werd door de functie van het stadhouderschap, waarbij de bevoegdheid tot ambtenbegeving centraal stond.⁹ Had het stadhouderlijk stelsel onder Willem IV nog een geïmproviseerd karakter, de stadhouderlijke politiek van benoemingen onder Anna van Hannover was een al meer ontwikkeld systeem en werd verder uitgewerkt door de hertog van Brunswijk en Willem V.¹⁰ Het oordeel van Gabriëls over Willem IV is, alles afwegend, echter negatief.¹¹ Er kwam in 1747 geen krachtdadige ingreep zoals die van Willem III in 1672. Willem IV zou eigenlijk te weinig kri-

6 P. Geyl, *Willem IV en Engeland tot 1748 (Vrede van Aken)* ('s-Gravenhage, 1924) 217, 228.

7 Geyl, *Willem IV en Engeland*, 292-294.

8 A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Den Haag, 1990).

9 Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer*, 439-440.

10 Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer*, 195-198.

11 Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer*, 97-100.

tisch zijn geweest ten opzichte van de regentenstand; hij wilde eerder samenwerking met de staatsgezinden dan verdere polarisatie. Willem IV was kort gezegd, geen echte hervormer.¹²

De Willem IV-biografie van Jagtenberg maakt duidelijk dat de stadhouderlijke restauratie van 1747 niet is te begrijpen zonder de lange voorgeschiedenis. De soms wijdlopige en detailrijke biografie laat zien hoe moeilijk de weg terug naar de macht was voor de dynastie. Des te opmerkelijker is het feit dat het stadhouderschap juridisch en constitutioneel zelfs sterker verankerd was na 1747 dan in de zeventiende eeuw het geval was geweest. Daarvoor werd onder Willem IV de basis gelegd. Het stadhouderschap werd in alle gewesten erfelijk in zowel mannelijke als vrouwelijke lijn, en dat gold ook voor alle afgeleide nevenfuncties. De uitgangspositie voor de Friese Nassaus was na de dood van de kinderloze Willem III vrijwel hopeloos en hun actieradius bleef heel lang beperkt tot Friesland. Jagtenberg laat zien hoe moeizaam en vol obstakels de weg naar de restauratie van het stadhouderschap in 1747 was. Er was een voortdurende loopgravenoorlog gaande tussen stadhouderlijke aspiraties van de prinsgezinden en de wantrouwende staatsgezinden. Zonder de persoonlijke kwaliteiten van de Friese stadhouder en de vasthoudendheid van de twee centrale vrouwen in zijn leven, Maria Louise van Hessen-Kassel en Anna van Hannover, was de restauratie niet mogelijk geweest, zo blijkt uit Jagtenbergs studie.

Het stadhouderschap van alle gewesten, dat ook de 'Hollandse Oranjes' nooit bezeten hadden, werd stapsgewijs voorbereid. Vanuit Leeuwarden was zelfs het stadhouderschap van Groningen een niet gemakkelijk te nemen horde geweest. De uitbreiding van de stadhouderlijke gewesten kreeg daarna langzaam vorm. Nadat het 'landschap Drenthe' het stadhouderschap in 1722 aan Willem Carel Hendrik Friso (die zich later Willem IV noemde) opgedragen had, volgde later Gelderland. Het was een nieuwigheid, want de Friese tak had daar nooit het stadhouderschap bekleed. Tegenstand en protest van de Staten van Holland volgden meteen, hoewel het stadhouderschap van Gelderland ten dele was uitgekleeft, met veel beperkingen ten aanzien van militaire bevoegdheden en de magistraatsbestelling in de steden. De macht van de stadhouder was eveneens zeer beperkt in Groningen. Zo kon hij bij de excessen van de zogenaamde Faanse sodomieprocessen, ondanks de vele verzoeken om in te grijpen, niets anders doen dan een onderzoek toezeggen.¹³

Na de dood van Willem III was de slepende kwestie van de erfenis van de kinderloos gestorven stadhouder-koning lange tijd een groot struikelblok. De Republiek raakte verwikkeld in een juridische uitputtingsslag met de koning van Pruisen en met de vorst van Nassau-Siegen. De Staten-Generaal bevroren als zaakwaarnemer van de erfboedel de beschikingsrechten en de inkomsten van de erven. Van de kant van Holland en Zeeland werd daarbij geen gelegenheid nagelaten extra zand in de machine van de tergend langzame rechtsgang te gooien. Kenmerkend was het plan van de Zeeuwse Staten tot devassalage (opheffing) van het markizaat van Veere en Vlissingen uit de erfenis van Willem III.¹⁴ Pas in 1732 werd over-

12 Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer*, 99. 'In plaats van een grote schoonmaak stond Willem IV dus een grote verzoening voor.'

13 F. Jagtenberg, *Willem IV. Stadhouder in roerige tijden 1711-1751* (Nijmegen, 2018) 235-240.

14 Jagtenberg, *Willem IV*, 186-187.

eenstemming bereikt met Frederik Willem I, vastgelegd in het *Tractaat van Verdeeling en Vergelyk, over de Nalatenschap van 't huis van Oranje, gesloten tusschen Zyne Majesteit, den Koning van Pruissen en Zyne Hoogheid den Prince van Orange en Nassau*.¹⁵ De aanspraken op titels, heerlijkheden en andere bezittingen werden verdeeld, de titel van Prins van Oranje konden zowel de Friese Nassaus als de Hohenzollerns gaan voeren en – belangrijk voor de interne verhoudingen in de Republiek – de Pruisische koning maakte geen aanspraak meer op het markizaat van Veere en Vlissingen. Van groot gewicht voor de Friese stadhouders was de erkenning van het recht om als eerste edele in de staten van Zeeland zitting te nemen. Dit werd Willem IV echter pas in 1747 daadwerkelijk verleend.

Verder beschrijft Jagtenberg hoe Willem IV na eindeloos juridisch getouwtrek en handige familieafspraken in 1743 de eerste positie terugkreeg in de Nassause erflanden, gezien zijn schuldenlast een belangrijke inkomstenbron. Hij werd daarmee Duits rijksvorst,¹⁶ wat ook van belang was voor de positie in het Heilige Roomse Rijk en voor de contacten met Wenen. Koch liet in zijn Willem I-biografie zien, hoe essentieel de erflanden in Duitsland waren voor deze kleinzoon van Willem IV en latere koning. Het huwelijk van Willem IV met Anna van Hannover, de oudste dochter van George II van Groot-Brittannië, betekende dat de Friese tak weer een vrijwel *ebenbürtige* rol op de hoogste ladder van de vorstelijke huwelijksmarkt kon spelen, zoals ook eerder bereikt was met de huwelijken van de kinderen van Frederik Hendrik in de zeventiende eeuw. Deze verbintenis betekende veel voor de dynastieke toekomst van het huis Oranje-Nassau.

Door de inval van het Franse leger in 1747, de bezetting van Staats-Vlaanderen, de verwoesting van Bergen op Zoom en de daarop volgende algehele paniek raakten de verhoudingen in de Republiek in een stroomversnelling. De restauratie van het stadhouderschap in alle gewesten leek daarmee op het eerste gezicht sterk op de situatie in het rampjaar 1672 en het optreden van Willem III. Maar door de vergelijking met de hardhandige ‘wetsverzetting’ in de Hollandse steden na 1672 valt het oordeel over de rol van Willem IV in de periode 1747-1749 vaak negatiever uit. Jagtenberg laat zien dat Willem IV wel degelijk ingreep bij de stadsrevoltes en plunderingen van het bezit van gehate pachters in de Hollandse steden, maar omzichtiger en minder radicaal. Het stadhouderlijk paar gruwelde van de revolutionaire gedachten van populistische orangisten, zoals het plan om de stadhouder ‘graaf van Holland te maken met soeverein gezag’.¹⁷ Bovendien relativeert Jagtenberg het negatieve historiografische beeld van Willem IV als een tegenstander van een daadwerkelijke vernieuwing van het stedelijke bestuur.¹⁸ Er waren wel degelijk aanzetten tot hervorming, zoals het gedrukte en openbaar gemaakte *Reglement Reformatoir* van Groningen, dat de oligarchische

15 *Tractaat van Verdeeling en Vergelyk, over de Nalatenschap van 't huis van Oranje, gesloten tusschen Zyne Majesteit, den Koning van Pruissen en Zyne Hoogheid den Prince van Orange en Nassau* ('s-Gravenhage, 1732).

16 Jagtenberg, *Willem IV*, 461.

17 Jagtenberg, *Willem IV*, 666.

18 J.A.F. de Jongste, *Onrust aan het Spaarne. Haarlem in de jaren 1747-1751* (Den Haag, 1984) 325-327, 369-374.

‘abuisen’ duidelijk veroordeelde.¹⁹ Maar de mogelijkheden waren beperkt; voor radicale hervormingen was er ook geen draagkracht.

De conclusie van Jagtenbergs biografie van Willem IV overtuigt. In tegenstelling tot de staande opvatting in de historiografie dat Willem IV weinig of niets bereikt zou hebben, laat de auteur zien dat de balans toch in de andere richting doorsloeg. Wat hij wel tot stand gebracht heeft, is volgens Jagtenberg ‘verbazingwekkend’. De afschaffing van het pachtstelsel, en een eerste herziening van het fiscale stelsel door officieel aangestelde collecteurs was een belangrijke hervorming.²⁰ Ook plaatst Jagtenberg kanttekeningen bij de al te vaak gemaakte vergelijking met stadhouder-koning Willem III. Weliswaar was Willem IV soms ‘voorzichtig, ja te voorzichtig’, maar het slechte rapportcijfer in de oudere historiografie houdt te weinig rekening met de beperkte speelruimte en de dramatisch veranderde positie op het Europese machtenveld, waarmee de Republiek werd geconfronteerd in de jaren tussen het stadhouderschap van Willem III en dat van Willem IV.²¹

162

De kracht van deze studie is de biografische reconstructie van het leven van Willem IV. Jagtenberg verklaart daarmee de opvallende ontwikkeling van het stadhouderschap in de achttiende eeuw vanuit een moeilijke uitgangspositie. Maar in de uitwerking van het biografisch perspectief ligt ook de tekortkoming. Juist door de gekozen vorm van de traditionele biografie – het te lang uitgesponnen narratief van één levensverhaal met een overvloed aan details – gaat veel van de scherpste van het betoog verloren. Er is veel aandacht voor de historische context, maar de historische vergelijking en de comparatieve methode ontbreken geheel. Wat maakte Willem IV anders dan (vergelijkbare) tijdgenoten? Historiografische, conceptuele of theoretische reflecties zijn vrijwel afwezig in het ruim achthonderd pagina’s tellende werk. Ook dat is tekenend voor de traditionele biografie.

Biografische deconstructies: Wilhelmina en Juliana herzien?

Vijftig jaar na het overlijden van koningin Wilhelmina (1880-1962) publiceerde haar biograaf Cees Fasseur nog een extra gelegenheidswerk: *Een dame van ijzer. Koningin Wilhelmina en de nationale gedachte*. Veel uitgesprokener nog dan in zijn tweedelige biografie en het ‘naschrift’ over Wilhelmina, stelt Fasseur Wilhelmina zonder meer gelijk aan het symbool van het *Franche libre*. ‘Evenals De Gaulle redde Wilhelmina in de Tweede Wereldoorlog de eer en het prestige van haar land.’²² Met alle recente kritiek op de rol van Wilhelmina in de Tweede Wereldoorlog werd in deze publicatie nog maar eens afgerekend. *Een dame van ijzer* is pure getuigenisliteratuur. Wilhelmina mocht als nationaal symbool in onze tijd niet vergeten worden!

Was Fasseur een degelijk en fijnzinnig biograaf, zijn duidelijke stellingnames als voorstan-

¹⁹ Jagtenberg, *Willem IV*, 762-763.

²⁰ Jagtenberg, *Willem IV*, 828.

²¹ Ibidem.

²² C. Fasseur, *Een dame van ijzer. Koningin Wilhelmina en de nationale gedachte* (Amsterdam, 2012) 125. Vgl. idem, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Meppel, 1998); idem, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Meppel, 2001); idem, *Wilhelmina. Sterker door strijd* (Amsterdam, 2002).

Portret van Wilhelmina (1880-1962), koningin der Nederlanden, en haar dochter Juliana (1909-2004), prinses der Nederlanden (foto, Herman Deutmann, 1920-1926; coll. Rijksmuseum, Amsterdam, RP-F-00-7374)

der van de Oranjemonarchie riepen tegelijkertijd debat op. De monumentale Wilhelmina-biografie en het huwelijksboek over Juliana en Bernhard werden in de historische vaktijdschriften breed besproken in discussiedossiers en recensies.²³ De exclusieve toegang tot het Koninklijk Huisarchief was verleend door het toenmalige staatshoofd, de kleindochter van Wilhelmina. Dat andere historici belangrijke (biografische) bronnen nog decennia niet kunnen inzien werd bekritiseerd. Ook zijn werk over de huwelijks crisis van Juliana en Bernhard en de nasleep van de Greet Hofmans-affaire viel in de ogen van zijn critici op door de 'partijdige' verdediging van de rol van Bernhard. En wederom was de archieftoegang alleen aan hem verleend.

De historicus Gerard Aalders is in alles het tegenbeeld van de 'Leidse' Fasseur. Hij was van 1993 tot 2011 als onderzoeker verbonden aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD). Maar Aalders kreeg vooral publieke bekendheid door in te gaan op het mogelijke bestaan van de 'stadhoudersbrief' van prins Bernhard aan Adolf Hitler.²⁴ Werden

23 C. Fasseur, *Juliana en Bernhard. Het verhaal van een huwelijk. De jaren 1936-1956* (Meppel, 2008). Zie met name het discussiedossier 'Contramine. Historisch debat over het Huis van Oranje', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 122 (2009) 223-243.

24 G. Aalders, *Leonie. Het intrigerende leven van een Nederlandse dubbelspionne* (Amsterdam, 2003). Zie voor kritiek: 'Aalders is een niet objectieve vakman', *de Volkskrant* (9 juni 2008).

Fasseurs orangisme en zijn 'apologetische' toon ten aanzien van het koningshuis geregeld bekritiseerd, Aalders blonk juist uit in het tegendeel, de polemische deconstructie van hoofdpersonen van de Nederlandse monarchie, zoals recent nog in zijn Bernhard-biografie.²⁵ Als antwoord op Fasseur publiceerde Aalders in 2018 een soort anti-Wilhelminaboek: *Mythe, fictie en werkelijkheid*. Een deelbiografie, hoewel louter gericht op de persoon en de persoonlijkheid van Wilhelmina. Het accent ligt op Wilhelmina's 'feitelijke rol in ballingschap'²⁶ en de laatste jaren van haar regering. De studie is het beste te omschrijven als een polemisch essay met een sterk historiografische invalshoek. Daarmee is het ook een relevant werk en onderdeel van het debat over het Nederlandse koningshuis én de plaats van de Tweede Wereldoorlog in het nationale bewustzijn.

In de inleiding vraagt Aalders zich af waarom een staatshoofd met zoveel slechte eigenschappen überhaupt kon functioneren. Op zich is dat niet uniek in de lange geschiedenis van de Europese monarchieën. Aalders gaat echter verder en stelt dat de mythevorming rond 164 Wilhelmina zelfs als bewuste propaganda moet worden gezien. Het positieve beeld van Lou de Jong – dat toch niet geheel onkritisch was – zou door de monumentale Wilhelminabiografie zijn aangescherpt. 'Cees Fasseur heeft het beeld van De Jong (...) bestendigd en aangevuld,' schrijft Aalders.²⁷ Het heroïsche imago van de 'koningin van het verzet' zou bovendien door Wilhelmina zelf zijn geregisseerd. Ook de 'mythe' van een heroïsch Nederlands verzet in de Tweede Wereldoorlog zou voor een belangrijk deel mede zijn vormgegeven door Wilhelmina zelf. Aalders stelt voor om de onaantastbaarheid en heldenstatus van de 'moeder des vaderlands' te demythologiseren. Zeer kritisch is hij over de bronnenvernietiging door Wilhelmina en de bijzondere status van het Koninklijk Huisarchief als niet-openbare archiefinrichting. Aalders bekritiseert tevens de rol van de parlementaire enquêtecommissie die onderzoek deed naar het regeringsbeleid tijdens de Duitse bezetting, maar zich niet boog de rol van het staatshoofd en slechts lippendienst leverde aan de monarchie:

[dat] de Koningin in die jaren in den vreemde de personificatie is geweest van het geknechte en strijdende Nederland, hoe de eerbied voor Haar persoonlijkheid, die Zij wist op te wekken ons land ten goede is gekomen en hoe Zij door Haar onversaagdheid en onverzettelijkheid de krachtsinspanning van de landgenoten in en buiten gebied telkenmale heeft weten op te voeren tot het peil dat nodig was om de overwinning te behalen. Zij heeft daarmee het Nederlandse volk onschatbare diensten bewezen.²⁸

Het is juist deze passage die vol instemming geciteerd wordt door Fasseur. De conclusie van Aalders staat in scherp contrast met Fasseur en leest als een totale afrekening: 'Door haar opvoeding, eigenzinnigheid, eigendunk, tunnelvisie, zelfoverschatting, wereldvreemdheid en niet te vergeten haar weerzin tegen democratie en parlement, maakte ze keer op keer in-

25 G. Aalders, *Niets was wat het leek. Prins Bernhard* (Amsterdam, 2014).

26 G. Aalders, *Wilhelmina. Mythe, fictie en werkelijkheid* (Meppel, 2018) 19.

27 Aalders, *Wilhelmina*, 11.

28 Aalders, *Wilhelmina*, 16-17.

schattingfouten.²⁹ De macht van de koningin was beperkt, maar haar invloed was volgens Aalders groot. Haar afkeer van het nazisme vóór 1940 is niet te bewijzen. Aan de speeches van Wilhelmina voor Radio Oranje werd een 'overdreven waarde en bereik toegekend'.³⁰ De zogenaamde onverschrokkenheid had alles met propaganda en persoonsverheerlijking te maken. Haar inschattingfouten rond het verzet en de oorlog tegen Japan hadden rampzalige gevolgen. Een dieptepunt waren haar deportatieplannen van een deel van de Duitse bevolking aan de Nederlandse grens – waar door de geallieerden niet eens op gereageerd werd. Terecht uit Aalders kritiek op het zelfbeeld van de regering in Londen. Rond de geallieerde oorlogsvoering en de plannen voor naoorlogs Europa was geen ruimte voor enige inbreng van de Nederlandse regering in ballingschap. De conclusie van Aalders leest als een *grande finale*:

Respect voor de overheid, jubelende historici, adorerende biografen en kritiekloze verslaggeving in de media hebben Hare Majesteit een plek in de nationale geschiedenis bezorgd die haar niet toekomt. Haar populariteit was niet gebaseerd op prestaties en inzet voor het landsbelang, maar vloeide voort uit blinde bewondering en genegenheid. Wilhelmina was geen mythische koningin. Integendeel. Ze was de koningin van de mythe.³¹

165

Is Aalders' deconstructie plausibel? Op sommige punten wel en ook zijn kritiek op het soldaat-van-Oranje-complex is invoelbaar. Maar de totale ontmaskering van de persoon en van de rol van de monarch schiet soms zijn doel voorbij. Er zijn ook grijstinten te vinden. Een belangrijk element daarvan levert Fasseur zelf nog in zijn laatste historisch werk. Diens Gerbrandy-biografie laat zien hoe conflictueus de relatie tussen de minister-president in ballingschap en Wilhelmina in de laatste oorlogsjaren in Londen was.³² Alleen maar kritiekloze bewondering was er dus niet. Anderzijds is de zuurgraad van Aalders wel verfrissend, gezien de nationaal-collectieve beelden rond de Tweede Wereldoorlog en een hardnekkig soort byzantinisme rond de Nederlandse monarchie. Een ander verwijt valt Aalders mogelijk wel te maken. Is het niet belangrijker te vragen waarom die mythevorming mogelijk was en waarom de 'mythes' van Nederland in de Tweede Wereldoorlog zo lang bruikbaar en uiterst succesvol waren? Is de focus niet te zeer gericht op de persona van Wilhelmina zelf en te weinig op de maatschappelijke functie van de monarchie? Wordt de Oranjevorstin met haar onmogelijk karakter ook in de afwijzing niet weer geheel overschat? Was zij in een aantal opzichten niet een voorzetting van koning Willem III, van wie diens biograaf Dik van der Meulen zo treffend schreef dat zijn wonderlijke optreden uiteindelijk irrelevant was?³³

29 Aalders, *Wilhelmina*, 314.

30 Aalders, *Wilhelmina*, 315.

31 Aalders, *Wilhelmina*, 117.

32 C. Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht. Het leven van Pieter Sjoerds Gerbrandy 1885-1961. Minister-president van Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2015).

33 Dik van der Meulen, *Koning Willem III 1817-1890* (Amsterdam, 2013) 628. 'Willems voornaamste staatkundige verdienste was de eerste Nederlandse koning te zijn in een land dat door anderen werd bestuurd.'

Wilhelmina's reactionaire plannen voor 'vernieuwing' – zoals het verlaten van het 'partijstelsel', de introductie van niet-parlementaire 'koninklijke kabinetten' en een rol voor 'het verzet' – mislukten volledig. Haar betekenis na 1945 was uiteindelijk een rol in de marge van de politieke ontwikkelingen, alle beeldvorming ten spijt. Het zou zinnig zijn een vergelijking te maken van alle gekroonde hoofden in de periode 1939-1945, hetgeen Aalders na-laait. Ook het Britse koningspaar maakte immers dankbaar gebruik van de propagandistische mogelijkheden die de Tweede Wereldoorlog hun bood. Koning Leopold III bleef, tot ongenoegen van zijn kabinet, tijdens de Duitse bezetting in België. De opstelling van de Deense koning is eveneens veelbesproken. Enerzijds steunde hij de Deense joden, maar anderzijds was hij voorstander van economische collaboratie met het Derde Rijk. Als apart hoofdstuk is nog de Italiaanse koning Victor Emmanuel III te noemen, die ondanks zijn rol bij het afzetten van Mussolini in 1943, uiteindelijk de Italiaanse monarchie niet meer voor zijn zoon kon redden vanwege zijn verwevenheid met het fascistische regime.

166

Biografieën van contemporaine Oranjes zijn lastig te typeren. Door het ontbreken van de mogelijkheid om kritisch bronnenonderzoek uit te voeren, is er vaak sprake van een soort journalistiek tussengenre. Een voorbeeld daarvan is de biografie *Juliana. Vorstin naast de rode loper* door M.G. Schenk en Magdaleen van Herk uit 1980.³⁴ Hoewel het boek niet onkritisch is over Juliana en het de ambivalenties van de vorstin en haar invulling van het koningschap beschrijft, canoniseert de titel toch het beeld van de 'gewone' Juliana. In de analyse van de psychologische dubbelzinnigheid van Juliana's wens 'gewoon' te willen zijn, zonder dat echt te kunnen én willen zijn, excelleert de Juliana-biografie van Jolande Withuis.³⁵ Net als Aalders was zij lang verbonden aan het NIOD. Ook deze biografie heeft een duidelijk anti-Fasseur-perspectief. Fasseur kiest in zijn 'huwelijksboek' duidelijk partij voor Bernhard in de Greet Hofmans-affaire. De prins ging weliswaar staatsrechtelijk 'zijn boekje te buiten',³⁶ maar in feite voert Fasseur hem op als redder van de monarchie. De prins zou de terughoudende regering eindelijk tot handelen hebben aangezet. Als in een historiografische vechtscheiding kiest Withuis daarentegen volledig de kant van Juliana in het conflict. Bernhard 'bracht haar [= Juliana, FWL] in 1956 als toppunt van verraad bijna ten val'.³⁷

Een voorpublicatie van Withuis' biografie verscheen al in 2014 als *Juliana's vergeten oorlog*.³⁸ Over deze periode is de biografie op haar best en overtuigend in de deconstructie van het beeld van Juliana als moeder en huisvrouw in Canada, die de oorlog aan haar man en haar moeder overliet. Juliana was in die tijd juist vol engagement en zelfvertrouwen, en legde contacten in de nieuwe wereld, zoals met het Amerikaanse presidentenechtpaar Roosevelt.

34 M.G. Schenk en M. van Herk, *Juliana. Vorstin naast de rode loper* (Amsterdam-Brussel, 1980) 349. 'Concluderend moet men daarom stellen dat dit boek eigenlijk moet heten: "Juliana, vorstin naast en op de rode loper", een titel die beter haar dualisme zou weergeven.'

35 J. Withuis, *Juliana. Vorstin in een mannenwereld* (Amsterdam-Antwerpen, 2016).

36 Fasseur, *Juliana en Bernhard*, 425.

37 Withuis, *Juliana*, 742.

38 J. Withuis, *Juliana's vergeten oorlog* (Amsterdam-Antwerpen 2004).

Nieuw is dit inzicht overigens niet.³⁹ Zoals de ondertitel van de biografie aangeeft, staat het genderperspectief centraal. Het levert soms ook rake inzichten op in het functioneren van Juliana, bijvoorbeeld in de dubbelzinnigheid van Juliana's participatie in vrouwenclubs en kringen van vriendinnen. Enerzijds was dit een conventionele manier om onder quasi-gelijken te ontsnappen aan het keurslijf van het koningschap. Anderzijds greep Juliana dit soort gelegenheden aan om vrij over nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen te kunnen praten. 'Zoals we zagen ging het ook onder Juliana's vriendinnen over kerstdecoratie zowel als emancipatie.'⁴⁰

Met haar empathische benadering slaagt Withuis er in Juliana's persoonlijkheid scherper in beeld te krijgen. Ook haar geëxalteerde, grillige kanten worden in deze biografie beter zichtbaar dan in eerdere levensbeschrijvingen. De bijna constitutionele crisis rond de door Juliana in feite afgedwongen gratieverlening aan oorlogsmisdadiger Willy Lages lijkt psychologisch beter verklaarbaar door de uitleg van Juliana's obstinaat principiële karakter.⁴¹ Lages was medeverantwoordelijk voor de deportatie van Nederlandse joden, razzia's en martelingen. In september 1952 werd het doodvonnis omgezet in een levenslange gevangenisstraf, zeer tegen de zin van het kabinet. Een rode draad in de biografie is ook het problematische huwelijk met Bernhard, van wie Juliana tenminste twee keer wilde scheiden, maar waarvoor geen enkel kabinet verantwoordelijkheid wilde nemen. De prinsgemaal is de antiheld: 'de vernederingen en treiterijen, het gebrek aan steun, zijn ontrouw'.⁴² Onbekend zijn deze 'feiten' niet. Wellicht is de kleuring van Withuis ook wel plausibel. Maar de vraag is waarom deze biografie zoveel ruimte besteedt aan de psychologische duiding en beeldvorming van Juliana als een wat verloren, vaak ongelukkige vrouw. Prinses Irene toonde zich 'diep gekwetst' na het lezen van de biografie – tot onbegrip van de biograaf.⁴³

De vraag is hoe relevant Withuis' analyse uiteindelijk is. Zijn sensatiezucht en voyeurisme (voor het lezerspubliek) niet de druppel inkt in de emmer met water vol goede bedoelingen van deze biografie? Een wat valse kritiek zou kunnen zijn dat deze biografie tot het hoogste, belletteristische segment van 'Oranjeliteratuur' behoort en daarmee minder tot wetenschappelijk monarchieonderzoek is te rekenen. Nergens worden echte internationale vergelijkingen gemaakt met andere monarchale tijdgenoten. De beschrijving van de dynastieke dimensie is summier; het opgevoerde begrip van adel en hofadel in de eerste hoofdstukken is haast karikaturaal.⁴⁴ Naast de psychologiserende verklaringen van Withuis zouden meer structuralistische verklaringen moeten staan. Om een voorbeeld te noemen, de

39 Deze visie op Juliana ook al in de biografie van B. van Nieuwenhuizen, *Juliana. Maatschappelijk werker met een kroon* (Soesterberg, 2004).

40 Withuis, *Juliana*, 748.

41 Withuis, *Juliana*, 460-466.

42 Withuis, *Juliana*, 503.

43 'Prinses Irene: diep gekwetst door biografie over haar moeder Juliana', *de Volkskrant* (29 oktober 2016), <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/prinses-irene-diep-gekwetst-door-biografie-over-haar-moeder-juliana~b744415d/> (geraadpleegd 20 aug. 2019); 'Kritiek prinses Irene verbaast Withuis', *Trouw* (31 oktober 2016), <https://www.trouw.nl/nieuws/kritiek-prinses-irene-verbaast-withuis~bdd94c48/> (geraadpleegd 20 aug. 2019).

44 Withuis, *Juliana*, 32-37.

vereenzaming van Juliana na 1945 kwam ook doordat vrijwel alle contacten met de Duitse families, met uitzondering van nota bene de moeder en broer van Bernhard, min of meer waren verbroken. Vóór 1939 bestond er nog een internationaal netwerk van vorstenhuizen. Deze breuk versterkte de maatschappelijke isolatie en het soms wereldvreemde, eigenzinnige karakter van de hoofdpersonen van de Nederlandse dynastie.

Biografische bijziendheid

De spanning tussen persoon en structuur is een kernprobleem van de geschiedwetenschap, maar juist de verwevenheid tussen persoon en structuur is de essentie van de monarchie. Een constante in de geschiedenis van de monarchie is namelijk de toevalligheid, de individuele persoon van de monarch als variabele naast alle dynastieke constanten en institutionele rechtshistorische kaders. Door de mythe van het ‘republikeinse’ karakter als oorsprong van het Oranjehuis wordt een soort nationale uniciteit verder uitvergroot en ook de biografische focus versterkt. Het leidt tot een uitvergroete belangstelling voor de *dramatis personae* van de monarchie en minder aandacht voor de politieke elites die werkelijk de kaders bepaalden en (ministerieel) verantwoordelijk waren.⁴⁵ Biografisch onderzoek blijft uiteraard onmisbaar, maar een eenzijdige biografische focus verhindert de emancipatie van ‘Oranjeliteratuur’ naar echt comparatief monarchieonderzoek in Nederland.

Opvallend is verder het gebrek aan theoretische, historiografische reflectie in veel Oranji-biografieën. Er zijn genoeg buitenlandse voorbeelden die laten zien hoe het wel kan, zoals de recente Maria Theresia-biografie van Barbera Stollberg-Rilinger.⁴⁶ Ook de geschiedenis van het stadhouderschap van het ancien régime van de Republiek behoort tot de monarchie-geschiedenis, niet in de laatste plaats vanwege de dynastieke verwevenheid en de positie van de Oranje-Nassaus als rijksvorsten. Koninklijke aspiraties werden in de vroegmoderne tijd ook manifest bij de Hohenzollerns, het huis Savoye en de Wittelsbachers. De Nederlandse geschiedenis, ook die van het ancien régime van de Republiek, is minder uniek dan vaak wordt gedacht.

Tot slot, de biografieën in deze bespreking zijn allemaal in het Nederlands geschreven. Dat is een groot goed, nu steeds meer historici in ons land niet meer in hun eigen taal publiceren. Anderzijds versterkt de gekozen taal van het biografie-genre ook weer de geslotenheid van het Nederlandse monarchieonderzoek. De kritische koningsbiografieën van 2013 hadden duidelijk de ambitie van een internationale vergelijking, maar bleven desondanks ook onderdeel van het nationale discours van het jubileumjaar 2013. De afsluitende band *Oranje in revolutie en oorlog. Een Europese geschiedenis 1772-1890* van Jeroen Koch slaagde wel in een internationaal vergelijkend perspectief.⁴⁷ De vertalingen daarvan verschijnen binnenkort.

45 In die zin ook: F.W. Lantink, ‘*Culpa in eligendo*. Het scheve perspectief van een nieuwe Bernhard-biografie’, *BMGN – Low Countries Historical Review*, 136 (2011) 93-103.

46 B. Stollberg-Rilinger, *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie* (München, 2018).

47 J. Koch, *Oranje in revolutie en oorlog. Een Europese geschiedenis 1772-1890* (Amsterdam, 2018).

Dr. mr. Frans Willem Lantink is docent-onderzoeker Politieke Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis. Hij studeerde Geschiedenis en Nederlands Recht aan de UU en promoveerde op een studie over Oswald Spengler na een onderzoeksverblijf aan het Institut für Europäische Geschichte (Mainz). Aan hetzelfde instituut was hij verbonden aan een project over elites in de periode 1750-1850. Hij publiceerde samen met Jeroen Koch de bundel *De paus en de wereld. Geschiedenis van een instituut* (2012) en was redacteur van de bundel *Heerlijkheden in Holland* (2017).

Universiteit Utrecht, Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis, Drift 6, 3512 BS Utrecht – f.w.lantink@uu.nl

Houses divided? Noble familial and class connections during the Age of Revolution and Napoleon

9

Mary K. Robinson

'Le mariage m'a toujours fait peur.' Ongehuwde adellijke vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw

27

Evelyn Ligtenberg

Steekpenning of welkomstgeschenk? De strijd voor eerherstel van Gerrit Burchard en Adolf Hendrik van Rechteren

55

Michel Hoenderboom

The politics of presence. Place making among the Swedish iron producers in the county of Västmanland ca. 1750-1850

75

Marie Steinrud

De Belgische orangistische adel, deel II. De rol van de adel in het Belgisch orangisme (1830-1850)

93

Els Witte

26 | 2019

9 789087 048495